

JADID MAZHAR BURHONOVNING «TARBIYAI ATFOL» JAMIYATIDAGI FAOLIYATI**D.N.Soliyeva¹**

1. Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti qoshidagi Ilmiy tadqiqot instituti nashriyot bo'limi boshlig'ining katta yordamchisi 0009-0001-0365-1699

Mas'ul muallif: Soliyeva Dilfuza Nosirjanovna, Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti qoshidagi Ilmiy tadqiqot instituti nashriyot bo'limi boshlig'ining katta yordamchisi 0009-0001-0365-1699.

e-mail: about.777and@gmail.com

Accepted: 19 Avgust 2026

Published: 19 Avgust 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Soliyeva, D. N. JADID MAZHAR BURHONOVNING «TARBIYAI ATFOL» JAMIYATIDAGI FAOLIYATI / D. N. Soliyeva // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 8, № 1. — B. 144–146.

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro jadidchilik harakatining taniqli namoyandasi, matematik va pedagog Mazharuddin Burhonovning «Tarbiyai atfol» jamiyati faoliyatidagi ishtiroki yoritilgan. Jamiyatning tashkil topish shart-sharoitlari, asosiy maqsadlari, Buxoroda yangi usul maktablarini rivojlantirish, iqtidorli yoshlarni xorijda o'qitish va zamonaviy darsliklar yaratish borasidagi ishlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Istanbul, «Buxoro ta'mimi maorif jamiyati», Mazhar Burhonov, «Tarbiyai atfol», Buxoro jadidchiligi, «Yosh buxoroliklar», yangi usul maktabi, maorif, matematika, pedagogika.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДЖАДИДА МАЗХАРА БУРХАНОВА В ОБЩЕСТВЕ «ТАРБИЯИ АТФОЛ»

Аннотация. В данной статье освещается участие известного представителя бухарского джадидского движения, математика и педагога Мазхаруддина Бурханова в деятельности общества «Тарбияи атфол». Проанализированы предпосылки создания общества, его основные цели, деятельность по развитию новометодных школ в Бухаре, обучению одарённой молодёжи за рубежом и созданию современных учебников.

Ключевые слова: Мазхар Бурханов, «Тарбияи атфол», бухарский джадидизм, младобухарцы, новометодная школа, Стамбул, «Бухарское общество распространения просвещения», просвещение, математика, педагогика.

THE ACTIVITIES OF JADID MAZHAR BURHONOV IN THE "TARBIYAI ATFOL" SOCIETY

Abstract. This article examines the participation of Mazharuddin Burhonov, a prominent representative of the Bukhara Jadid movement, mathematician, and educator, in the activities of the Tarbiyai Atfol Society. It analyzes the conditions that led to the establishment of the society, its principal objectives, and its efforts to develop new-method schools in Bukhara, educate talented young people abroad, and create modern textbooks.

Keywords: Mazhar Burhonov, Tarbiyai Atfol, Bukhara Jadidism, Young Bukharans, new-method school, Istanbul, Bukhara Society for the Promotion of Education, education, mathematics, pedagogy.

Kirish. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligi ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan murakkab davrni boshdan kechirdi. An'anaviy maktab va madrasalarda o'qitish usullari zamon talablariga javob bermay qolgan, ta'lim jarayonida dunyoviy fanlarga etarli e'tibor berilmagan edi. Bunday sharoitda Buxoro taraqqiyparvar ziyolilari maktab va madrasa ta'limini isloh qilish, xalq savodxonligini oshirish hamda zamonaviy bilimlarga ega milliy kadrlarni tayyorlash zaruratini anglay boshladilar. Ushbu harakat tarixda Buxoro jadidchiligi nomi bilan ma'lum bo'ldi. Jadidlarning dastlabki faoliyati, asosan, ta'lim, matbuot va ma'rifat sohalariga qaratildi. Ular yangi usul maktablarini ochish, mahalliy tilda darsliklar yaratish, xorijiy mamlakatlarning ilg'or pedagogik tajribasini o'rganish va iqtidorli yoshlarni chet elda o'qitishga alohida ahamiyat berdilar.

Adabiyotlar tahlili. Ana shunday maqsadlarni amalga oshirish uchun Buxoroda «Tarbiyai atfol» - «Bolalar tarbiyasi» jamiyati tuzildi. Mazkur jamiyat Buxoro jadidlarining birinchi uyushgan ma'rifiy tashkilotlaridan biri bo'lib, keyinchalik «Yosh buxoroliklar» harakatining shakllanishiga tashkiliy va g'oyaviy asos yaratdi. Jamiyat faoliyatida Burhonovlar sulolasi vakillari, jumladan, Mazharuddin Burhonov muhim o'rin tutdi. «Tarbiyai atfol» jamiyatining tashkil etilgan sanasi manbalarda turlicha ko'rsatiladi. Ayrim adabiyotlarda jamiyat 1908-yilda, boshqalarida 1909-yil 18-iyulda, Sadridin Ayniy ma'lumotlariga tayangan tadqiqotlarda esa hijriy 1328-yil 28-zulqa'dada, ya'ni 1910-yilda tashkil etilgani qayd qilinadi. Turk tadqiqotchisi Fatma Achiq jamiyat 1909-yil 18 iyulda tuzilganini ko'rsatadi. Hakan Tashkaya ham shu sanaga tayanib, maxfiy ta'sis yig'ilishi Buxoroning Gaziyon mahallasida, Usmonxo'janing uyida o'tkazilganini yozadi.[1]

Sanalardagi tafovut jamiyatning bir necha bosqichda shakllangani bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ya'ni 1908 yilda uning g'oyaviy va tashkiliy asoslari paydo bo'lgan, 1909 yilda jamiyat amalda tuzilgan, 1910 yilda esa a'zolar tarkibi va faoliyat dasturi qayta

tartibga solingan. Sadriddin Ayniy ma'lumotlariga ko'ra, jamiyatning asosiy tashkilotchilari Mirzo Abdulvohid Munzim, Sadriddin Ayniy, Hamidxo'ja Mehriy, Ahmadjon maxdum Hamdiy, Hoji Rofe va Mukammiliddin Burhonov bo'lgan. Turk tilidagi tadqiqotlarda Usmonxo'ja Po'latxo'jaev, Abduqodir maxdum, Fitrat, Muqimiddin maxdum va Sodiq Ashur o'g'li kabi taraqqiyparvarlar ham jamiyat tashkilotchilari yoki faol a'zolari qatorida keltiriladi.[2]

Muhokama va natijalar. Dastlab jamiyat tarkibida 28 nafar a'zo bo'lgan. Ularning 14 nafari mulla yoki mullazoda, 3 nafari mudarris, qolganlari esa savdogarlar, hunarmandlar va taraqqiyparvar ziyolilardan iborat edi. Ya'ni Buxoro jadidchiligi an'anaviy diniy muhitdan butunlay uzilmagan, aksincha, islohot tarafdori bo'lgan ulamolar ham harakatda faol qatnashgan edi. «Tarbiyai atfol» jamiyati dastlab ma'rifiy-xayriya tashkiloti sifatida faoliyat boshlagan. Uning asosiy maqsadi Buxoroda zamonaviy ta'lim tizimini shakllantirish, yangi usul maktablarini ko'paytirish va xorijda tahsil olgan milliy kadrlarni tayyorlashdan iborat edi.

Manbalarda jamiyatning besh banddan iborat dasturi keltiriladi:

Xalqni ma'rifatli qilish, yangi maktablar ochish, kitob va gazetalar nashr etish.

Qadimchi ulamolarning yangi ta'limga qarshiligiga ma'rifiy yo'l bilan kurashish.

Davlat boshqaruvidagi poraxo'rlik va axloqiy tanazzulga qarshi chiqish.

Buxoroni zamonaviy mamlakatga aylantirish.

Turli mazhab va diniy guruhlar o'rtasidagi nizolarga barham berish.[3]

Jamiyat yangi usul maktablarini moddiy ta'minlash, darslik va o'quv qo'llanmalarini tayyorlash, xorijdagi ilg'or ta'lim tajribasini o'rganish hamda iqtidorli yoshlarni Istanbul, Qozon, Ufa, Orenburg va Bog'chasaroy kabi ma'rifat markazlariga yuborish bilan shug'ullangan. Faoliyat uchun zarur mablag'lar a'zolik badallari, savdogarlar, hunarmandlar va boy kishilarning xayriyalari orqali to'plangan. Jamiyat a'zolari aholini dabdabali to'y va ma'rakalardagi isrofgarchilikdan voz kechib, mablag'ni farzandlar ta'limiga sarflashga chaqirganlar.[4]

Mazharuddin Burhonov 1878 yilda Buxoro shahrida mudarris oilasida tug'ilgan. Uning otasi Burhon Olim o'g'li Samarqanddan Buxoroga ko'chib kelgan taniqli ulamo, mudarris va muftiy edi. Burhonovlar xonadonida diniy bilimlar bilan birga dunyoviy fanlarga, xususan, matematika, musiqa va adabiyotga ham katta qiziqish mavjud bo'lgan. Mazhar Burhonov dastlabki ta'limni otasidan olgan, keyin Buxoro madrasalarida tahsil ko'rgan. Biroq madrasa ta'limidagi qoloqlik va dunyoviy fanlarning cheklangani uni zamonaviy bilimlarni o'rganishga undagan.

Mazhar Burhonovning «Tarbiyai atfol» jamiyatidagi huquqiy maqomi manbalarda bir xil ko'rsatilmagan. Ayrim manbalarda u jamiyatning tashkilotchilaridan biri sifatida emas, balki uning ko'magida Istanbulga yuborilgan dastlabki yoshlar qatorida tilga olinadi. Boshqa ma'lumotlar esa uni jamiyatning faol a'zosi va Istanbulda ta'lim olayotgan buxorolik talabalar homiylaridan biri sifatida ko'rsatadi. Turk tadqiqotlarida «Tarbiyai atfol» jamiyati ko'magida Istanbulga yuborilgan dastlabki talabalar qatorida Usmonxo'ja Po'latxo'jaev, Otaulla Xo'jaev, Abdurauf Fitrat, Muqimbek va Mazhar maxzum Burhonov nomlari keltiriladi.[5]

Mazhar Burhonov 1908-yilda Buxoro madrasasini tamomlagach, o'z bilimini yanada oshirish maqsadida Turkiyaga yo'l oldi. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, u dastlab Istanbulda tayyorlov va xususiy ta'lim olib, 1914-yildan Istanbul universitetining matematika fakultetida tahsilini davom ettirgan. Shu bilan birga, Turkiyadagi maktablarda o'qituvchilik qilib, egallagan nazariy bilimlarini pedagogik amaliyot bilan mustahkamlagan. Mazhar Burhonovning Turkiyada uzoq vaqt qolishi uning asosiy maqsadi faqat oliy ma'lumot yoki diplom olishdan iborat bo'lmaganini ko'rsatadi. U Istanbuldagi maktab va universitetlar faoliyatini yaqindan o'rganib, matematika fanini o'qitishning zamonaviy usullarini o'zlashtirgan, yangi o'quv dasturlari hamda darslik yaratish tajribasi bilan tanishgan. Shuningdek, Buxorodan Istanbulga tahsil olish uchun kelgan yoshlarga ta'lim muassasasini tanlash, o'qishga joylashish va yangi muhitga moslashish masalalarida yo'l-yo'riq ko'rsatgan. Uning bu faoliyati Buxoro va Istanbul ma'rifatparvarlari o'rtasidagi ilmiy-madaniy aloqalarning mustahkamlanishiga, zamonaviy pedagogik tajribalarning Buxoroga kirib kelishiga hamda yangi avlod milliy mutaxassislarining shakllanishiga xizmat qilgan. Uning matematikani asosiy mutaxassislik sifatida tanlashi ham jadidlar ta'lim dasturining muhim jihatlardan biri edi. Chunki Buxoro maktab va madrasalarida zamonaviy matematika, geografiya va tabiiy fanlar etarli darajada o'qitilmas edi.

«Tarbiyai atfol» jamiyatining asosiy vazifalaridan biri Buxoro va Turkistondan kelgan talabalarni moddiy hamda ma'naviy qo'llab-quvvatlash edi. Istanbulda tahsil olayotgan buxorolik yoshlar keyinchalik jamiyatning xorijiy bo'limi - «Buxoro ta'mimi maorif xayriya jamiyati»ni tashkil qilganlar. Ahmad Zaki Validiy To'g'on ma'lumotiga ko'ra, Istanbuldagi ushbu jamiyatni Fitrat, Muqimiddin, Usmonxo'ja, g'uljalik Abdulaziz va Sodiq Ashur o'g'li tashkil etgan. Uning asosiy vazifasi Buxoro va Turkistondan keladigan talabalarni qabul qilish, ularga turar joy topish, ta'lim muassasalariga joylashtirish hamda moddiy yordam berishdan iborat bo'lgan.[6] Rossiya imperiyasining Istanbuldagi elchixonasi tomonidan 1911 yilda Sankt-Peterburgga yuborilgan maxfiy ma'lumotda Buxoro amirligidan kelgan 30 nafar talaba Mukammil va Mazhar Burhonovlar homiyligida Istanbulda ta'lim olayotgani qayd etilgan.[7]

Mazhar Burxonov Istanbulda tahsil olayotgan oddiy talaba bo'lib qolmay, Buxorodan kelgan yoshlarning o'qishi va moddiy ta'minotiga mas'ul homiy sifatida ham faoliyat ko'rsatgan. U talabalarni Istanbuldagi maktab va madrasalarga joylashtirish, ularni turar joy hamda oziq-ovqat bilan ta'minlash, jamiyat mablag'larini talabalar o'rtasida taqsimlash, yoshlarning o'qishi va axloqiy holatini nazorat qilish kabi vazifalarni o'z zimmasiga olgan. Shuningdek, u Buxorodagi jamiyat rahbarlariga talabalarning ta'limi va turmush sharoiti haqida muntazam axborot yuborish, Istanbuldagi ma'rifatparvarlar hamda xayriya tashkilotlari bilan aloqa o'rnatish ishlarida ham faol ishtirok etgan. Mazkur faoliyat Rossiya imperiyasi ma'muriyatining e'tiboridan chetda qolmagan. Chunki Istanbulda tahsil olgan buxorolik yoshlar zamonaviy fan va pedagogik usullar bilan birga konstitutsiyaviy boshqaruv, milliy taraqqiyot, ma'rifatparvarlik va

jamiyatni isloh qilish g'oyalarini ham o'zlashtirib, ularni Buxoroga olib qaytishlari mumkin edi. Shu sababli imperiya ma'murlari Mazhar Burhonov va uning atrofidagi ma'rifatparvarlarning faoliyatini siyosiy jihatdan xavfli deb baholab, xorijda o'qiyotgan buxorolik yoshlar ustidan muntazam kuzatuv olib borganlar.

«Buxoro ta'mimi maorif xayriya jamiyati» Istanbulda rasman ro'yxatdan o'tgan bo'lib, Buxorodagi maxfiy «Tarbiyai atfol» jamiyatining maqsadlarini xorijda amalga oshirgan. Fitrat tomonidan tayyorlangan jamiyat nizomnomasida uning asosiy maqsadi Turkistonda, ayniqsa Buxoroda ilm tarqatish, maktablar ochish va moddiy imkoniyatdan kelib chiqib har yili Istanbulga talabalar yuborish ekani belgilangan. Nizomnomada jamiyat hech qanday siyosiy maqsad ko'zlamasligi alohida ta'kidlangan. Jamiyatning boshqaruv organi 14 nafar doimiy a'zodan saylangan Kengash bo'lgan. A'zolar har oy 10 piastri miqdorida badal to'laganlar. Jamiyat asosan 10–15 yoshli, sog'lom va iqtidorli, ammo moddiy imkoniyati cheklangan oila farzandlarini qabul qilgan.[8]

«Tarbiyai atfol» a'zolari Istanbul, Qrim, Qozon, Ufa, Orenburg, Kavkaz va Eronda chop etilgan gazeta-jurnallarni Buxoroga etkazishga harakat qilganlar.

Turkiyada tahsil olayotgan talabalar «Siroti mustaqim», «Ta'rifi muslimin», «Turk yurdu», «Himmat» kabi nashrlar bilan tanishgan va ulardagi islohotchilik fikrlarini Buxoroga olib kirganlar. Shuningdek, Fitratning «Munozara», «Bayonoti sayyohi hindiy», «Rahbari najot» va «Oila» kabi asarlari Istanbulda nashr qilinib, Buxoro va Turkistonda tarqatilgan. Mazhar Burhonovning Istanbuldagi faoliyati jamiyatning ushbu nashriyot va targ'ibot ishlari bilan ham bog'liq bo'lgan. U zamonaviy matematika va pedagogika adabiyotlarini o'rganib, keyinchalik Buxoroda darsliklar yaratish va ta'lim mazmunini yangilashga intilgan. Mazhar Burhonov 1922 yilda oliy ma'lumotli matematika o'qituvchisi diplomi bilan Buxoroga qaytgan. Bu davrda Buxoro amirligi tugatilib, allaqachin Buxoro xalq sho'ro jumhuriyati tashkil etilgan edi. U 1922–1923 yillarda Buxoro Xalq Respublikasi Mehnat idorasi boshlig'i, Maorif noziri o'rinbosari lavozimlarida mehnat qilgan. Mazhar Burhonov «Nashri maorif» jamiyatining xorijdagi talabalarni qo'llab-quvvatlash, maktablar va kutubxonalar faoliyatini kengaytirishga qaratilgan tadbirlarini targ'ib qilish bilan ham mashg'ul bo'lgan. Uning bu faoliyati «Tarbiyai atfol» davrida shakllangan ma'rifatparvarlik qarashlarining mantiqiy davomi edi.

Buxoro jumhuriyati tugatilgandan keyin Mazhar Burhonov davlat ishlaridan chetlashib, asosan pedagogik faoliyat bilan shug'ullangan. U 1924–1930 yillarda Buxorodagi durulmuallimida keyin Samarqand musiqa institutida, 1932–1933 yillarda Dushanbe shahrida, 1933–1936 yillarda Toshkentdagi bilim yurtlarida, 1936 yildan Samarqandda matematika fanidan dars bergan. U o'zbek tilida matematika darsliklarini yaratishga hissa qo'shgan dastlabki pedagoglardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Tojikistonlik mashhur adib Jalol Ikromiy Mazhar Burhonovni o'zining dastlabki ustozlaridan biri sifatida xotirlaydi. Uning yozishicha, Mazhar Burhonov o'quvchilarga hisob, geografiya va mantiq fanlaridan dars bergan. U bolalarning boy yoki kambag'al oiladan ekaniga qarab farq qo'ymagan, barchasiga bilim va mehribonlik bilan munosabatda bo'lgan.[9] Adibning xotirlashicha, Mazhar Burhonovning pedagogik qarashlarida ta'lim jarayonida dunyoviy va diniy bilimlarni o'zaro uyg'unlashtirish tamoyili ustuvor o'rin tutgan. U o'quvchilarga faqat muayyan fanlar bo'yicha bilim berish bilan cheklanmay, ularni do'stlik, hamjihatlik va o'zaro hurmat ruhida tarbiyalagan. Dars jarayonida zamonaviy pedagogik usullardan foydalangan holda o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, dunyoqarashi va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga harakat qilgan. Mazhar Burhonov ilm-ma'rifatni xalq taraqqiyoti va jamiyatni yangilashning asosiy vositasi deb bilgan.

Mazhar Burhonov 1937 yil 19 iyulda «Milliy ittihad» tashkilotiga aloqadorlikda ayblanib hibsga olingan. U tergov jarayonida bunday aksilinqilobiy tashkilot haqida bilmasligini, «Nashri maorif» kabi jamiyatlar esa xalq maorifini rivojlantirish maqsadida faoliyat yuritganini ta'kidlagan. Biroq sovet jazo idoralari uning jadidchilik faoliyati, Turkiyada ta'lim olgani, Fitrat va Fayzulla Xo'jaev bilan aloqalarini «millatchilik» va «aksilinqilobchilik» sifatida baholagan. Mazhar Burhonov 1937-yil 25-oktyabrda ukalari va jiyani bilan birga otib tashlangan. Keyinchalik u vafotidan so'ng oqlangan.

Xulosa. «Tarbiyai atfol» dastlab ma'rifiy-xayriya tashkiloti sifatida tuzilgan bo'lsa-da, uning faoliyati vaqt o'tishi bilan muhim siyosiy ahamiyat kasb etdi. Xorijda tahsil olgan buxorolik yoshlarning konstitutsiyaviy boshqaruv, qonun ustuvorligi va milliy taraqqiyot g'oyalarini o'zlashtirib qaytishi Buxorodagi islohotchilik harakatining kuchayishiga xizmat qildi. Natijada jamiyat «Yosh buxoroliklar» harakatining shakllanishi uchun tashkiliy va g'oyaviy zamin yaratdi. Mazhar Burhonovning mazkur jarayondagi faoliyati esa Buxoroda zamonaviy ta'lim, milliy ziyolilar qatlami va yangicha ijtimoiy tafakkurning shakllanishiga qo'shilgan munosib hissa sifatida baholanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Айний С. Материалы к истории Бухарской революции. – М., 1926. – С. 84–99.
- [2] Айний С. Материалы к истории Бухарской революции. – М., 1926. – С. 86–88.
- [3] Erşahin S. Buhara'da Cedidcilik: Eđitim Islahati. – Nashr joyi, nashriyot va nashr yili ko'rsatilmagan. – S. 232–233.
- [4] O'zbekiston Milliy arxivi. I-3-fond, 1-ro'yxat, 1166-ish, 199-varaq.
- [5] O'zbekiston Milliy arxivi. I-461-fond, 1-ro'yxat, 949-ish, 17–20-varaqlar.
- [6] Taşkaya H. Abdurrauf Fitrat ve Yaş (Genç) Buharalılar Hareketi: yüksek lisans tezi. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2014. – S. 68.
- [7] Taşkaya H. Abdurrauf Fitrat ve Yaş (Genç) Buharalılar Hareketi: yüksek lisans tezi. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2014. – S. 68–70.
- [8] Validiy To'g'on A. Z. Bugungi turk eli: Turkiston va uning yaqin tarixi. – 2-nashr. – İstanbul, 1981. – B. 354.
- [9] Икромий Ч. Он чй аз сар гузашт. – Душанбе: Ирфон, 1967. – С. 23–28.